

Gregorius van Nyssa

De mens als beeld van God

[*De hominis opificio*]

Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door

Piet Hein Hupsch

met een voorwoord van Paul van Geest

DAMON

Inhoud

Voorwoord	7
De opmaat tot een nieuwe sociale kwestie: kunstmatige intelligentie in relatie tot de mens als beeld van God.	
<i>Paul van Geest</i>	
Inleiding	15
1. De context van de verhandeling	15
2. De titel van de verhandeling	16
3. De begeleidende brief van Gregorius aan zijn broer Petrus	17
4. De aan de brief toegevoegde lijst van onderwerpen	18
5. De opbouw van Gregorius' verhandeling in navolging van Plato's <i>Timaeus-Critias</i>	18
6. De opbouw van de verhandeling van Gregorius	20
7. De voornaamste thema's van de verhandeling	23
8. Biografisch portret van Gregorius van Nyssa	24
9. Voorgangers en navolgers van Gregorius inzake de formering van de mens	28
10. De Griekse tekst	31
11. Bronnen van informatie	31
Tekst <i>De mens als beeld van God</i>	35
Begeleidende brief van Gregorius aan zijn broer Petrus	37
Eerste deel	43
Tweede deel	87
Derde deel	141
Register Bijbelcitaten	157
Over de vertaler	160

Voorwoord

De opmaat tot een nieuwe sociale kwestie: kunstmatige intelligentie in relatie tot de mens als beeld van God

Toen de augustijn Robert kardinaal Prevost op 8 mei 2025 tot paus werd gekozen en de naam Leo XIV aannam, wist de wereld onmiddellijk dat hij in de voetsporen van de ‘sociale paus’ Leo XIII wil treden. Paus Leo XIII schreef de encycliek *Rerum Novarum* (1891) in een tijd, waarin de industriële revolutie behalve een tot dan toe ongekende welvaart ook schrijnende sociale onrechtvaardigheid en mensonterende werkomstandigheden in fabrieken bewerkstelligd had. Zijn boodschap was duidelijk: geen enkel sociaal of economisch opportunisme zou ongestraft mogen leiden tot de aantasting van de menselijke waardigheid.¹ De technologische vooruitgang zou ten goede moeten komen aan iedereen; niet slechts aan de enkelen die alle economische of politieke macht naar zich toe hadden weten te trekken om hier uiteindelijk fabelachtig rijk door te worden. Het *bonum commune* – datgene wat voor het welzijn van het héle volk noodzakelijk en goed is – moest voorop staan.²

Zoals broeder Leo destijds de trouwste metgezel werd van Franciscus van Assisi, zo treedt paus Leo XIV in de voetsporen van paus Franciscus, die in hem een trouw bondgenoot moet hebben gezien. In 2019 stelde paus Franciscus vast dat wij niet zozeer in een tijdperk van verandering als wel in een verandering van tijdperk leven, om in de hierop volgende jaren de epochale verandering terug te voeren op kunstmatige intelligentie, zoals Leo XIII deze in zijn tijd op de ontwikkelingen in de industrie had teruggevoerd.³ In 2024 benadrukte hij het belang van een ‘mensgerichte’ benadering van technologie.⁴ En ten behoeve van de *Dag van de Vrede* op 1 januari

1 Leo XIII, *Rerum Novarum* 40.

2 Leo XIII, *Rerum Novarum* 22, 32, 34, 35, 38 en passim.

3 Franciscus, *Toespraak tot de Romeinse Curie*, 21 december 2019.

4 Franciscus, *Toespraak tot de deelnemers van de G7-sessie over kunstmatige intelligentie*.

2024 pleitte hij voor internationale regelgeving ten behoeve van het gebruik van AI, om te voorkomen dat de technologie zou worden gebruikt voor onderdrukking, oorlogsvoering of discriminatie. Hij pleitte voor inachtneming van de menselijke waardigheid, waarbij AI altijd een middel moet blijven en de mens altijd moreel verantwoordelijk blijft; voor transparantie bij het gebruik van algoritmes binnen besluitvormingsprocessen die mensenlevens beïnvloeden (zoals justitie, gezondheidszorg en oorlogsvoering) en voor een ethisch kader dat voorkomt dat AI de ongelijkheid tussen mensen vergroot of mensen uitsluit. Zijn ‘Gulden Regel’ betreffende AI formuleerde hij als volgt:

‘De ontwikkeling van AI mag nooit plaatsvinden ten koste van de mens of het gemeenschappelijk welzijn. We moeten ervoor zorgen dat deze technologie de vrede dient, en geen nieuw gevaar wordt voor de mensheid.’⁵

De paus onderkent ook het nut van AI bij armoedebestrijding, bij het toegankelijk maken en verbeteren van gezondheidszorg en educatie, omdat toegang tot kennis gedemocratiseerd werd. Maar hij lijkt evenzeer erop te zinspelen dat AI tot vormen van samenleven zal leiden die bestaande ongelijkheid tussen mensen en gemeenschappen consolideren. Juist vanwege de snelheid waarmee informatie verzameld, verwerkt en gepresenteerd wordt, kan het de mensheid helpen grote problemen op te lossen. Maar AI kan ook bestaande sociaaleconomische structuren bestendigen: structuren waarin rijken steeds gefortuneerder worden en armen steeds noodruftiger. Voor de laatste zou dan gelden dat AI hun het tegendeel bezorgt van wat zij intrinsiek zijn omdat zij mens-zijn: de kroon op de schepping.

Ook in het document van het Vaticaan van 14 januari 2025 *Antiqua et Nova. Note on the Relationship Between Artificial Intelligence and Human Intelligence* werd het potentieel van AI voor verbeterde

Borgo Egnazia (Puglia), 14 juni 2024. Cf. ook *Boodschap ten behoeve van de top over kunstmatige intelligentie in Parijs van 10 tot 11 februari 2025*, 6 februari 2025.

5 Franciscus, *Boodschap voor de 57^e Internationale Dag van de Vrede*, 1 januari 2024.

diagnostiek en medische behandeling onderkend. Maar er werd tegelijk ook op gewezen dat dergelijke voordelen iedereen moeten bereiken en ‘bestaande ongelijkheden in de gezondheidszorg niet mogen verergeren’.⁶ AI mag de armoede in bepaalde groepen niet verergeren en de ‘digitale kloof’ niet vergroten.⁷

Zoals Leo XIII de mensheid voorhield dat de industrialisering de menselijke waardigheid van elk individu en het algemeen welzijn diende te bevorderen, zo werd in *Antiqua et Nova* de wereld voorgehouden dat in het gebruik van AI de menselijke waardigheid en het *bonum commune* onvoorwaardelijk moeten worden geborgd. Mondiale technologiebedrijven en nationale overheden, maar ook lokale gemeenschappen, scholen, kerken en gezinnen worden aangespoord brede betrokkenheid te bewerkstelligen om ervoor te zorgen dat AI-systemen het welzijn van allen bevorderen en niet tot machtsinstrumenten worden van een kleine elite.

Het mag dus geen verwondering wekken dat paus Leo XIV nog geen week na zijn aantreden publiekelijk zijn bezorgdheid uitte over de risico’s van kunstmatige intelligentie voor ‘menselijke waardigheid, rechtvaardigheid en arbeid’.⁸ Ook in zijn eerste toespraak tot journalisten noemde hij het ‘immense potentieel’ van AI en drukte hij hen en via hen de politiek en de techbedrijven op het hart dat het verantwoordelijkheid vereist ‘om ervoor te zorgen dat AI kan worden gebruikt voor het welzijn van allen.’⁹

* * *

Nu verwijzen ontwerpers van AI het naar het rijk der fabelen dat AI de grenzen van menselijke vermogens lijkt te benaderen en soms zelfs te overstijgen. Toch is het van groot belang stil te staan bij de vraag wat het betekent om mens te zijn, als AI het menselijk leven

6 Dicastery for the Doctrine of the Faith & Dicastery for Culture and Education, *Antiqua et Nova* 76.

7 Dicastery for the Doctrine of the Faith & Dicastery for Culture and Education, *Antiqua et Nova* 52.

8 Leo XIV, *Address to the College of Cardinals*, 10 mei 2025.

9 Leo XIV, *Address to the Representatives of the Media*, 12 mei 2025.

steeds meer gaat bepalen. Juist in een tijd waarin AI de grenzen van menselijke vermogens lijkt te benaderen – en soms zelfs te overstijgen – is het van groot belang stil te staan bij de vraag wat het betekent om mens te zijn. De christelijke traditie heeft daar een rijk en diep doordacht antwoord op gegeven, en weinigen hebben dat zo scherp verwoord als Gregorius van Nyssa in zijn verhandeling *De mens als beeld van God/De hominis opificio*, oorspronkelijk in het Grieks geschreven.¹⁰ In het kader van zijn verhandeling over de scheppingsverhalen in het boek Genesis, waarin hij een opgaande lijn volgens een bepaalde volgorde en ordening onderkent, geeft hij de mens weer als hoogtepunt van de schepping. Geschapen naar het beeld en de gelijkenis van God (cf. Gen. 1, 26-28) zijn mensen met alle vrijheid toegerust die zij zich maar kunnen wensen en zijn zij uitgerust met een rationele ziel, alsook met het vermogen te kunnen heersen over de wereld. Gregorius herleidt hierbij het menselijk geluk nu en later tot de verbinding en de verwantschap met God. Maar hij voegt hieraan toe dat de mens als beeld van God zijn koninklijke waardigheid pas verwerkelijkt door rationeel en deugdzzaam te leven.¹¹

Zonder dat de term in zijn tijd al tot thema van reflectie was gemaakt, is opvallend in Gregorius' weergave van de oorspronkelijke staat van de mens dat inclusiviteit een fundamenteel uitgangspunt is. Dat de eerste en oorspronkelijke mens werd geschapen 'naar het beeld van God' sluit in zijn idee geslachtsonderscheid uit. Zonder de zondeval, ontstaan door een fundamenteel verkeerde keuze van deze eerste mens, zou de toename van de menselijke soort hebben plaatsgevonden op de wijze waarop engelen in aantal toenemen: op een voor ons dus volstrekt onbekende wijze. De menselijke wankelmoeidigheid en de fundamenteel verkeerde keuze van de mens waren evenwel bepalend voor de hoedanigheid van de mens: de mens verviel van een puur geestelijk zijn tot een hoedanigheid, waarin ook de lichamelijke het menselijk bestaan ging bepalen. Derhalve was lichamelijke voortplanting noodzakelijk om de numerieke volheid

10 Cf. G. KARAMANOLIS, 'Gregory of Nyssa', in: D. Hunter, P. van Geest, B.J. Lietaert Peerbolte (eds), *Brill Encyclopedia of Early Christianity* (Leiden-Boston: Brill, 2024), vol. 3, 595-604.

11 Gregorius van Nyssa, *De hominis opificio* 5.

Gregorius van Nyssa
De mens als beeld van God

Eerste deel

Eerste paragraaf *Waarin een gedeeltelijke beschrijving van het universum en een uitvoeriger uitleg over al wat vooraf is gegaan aan het ontstaan van de mens.*

(1.1) Hier is dan het boek over de schepping van hemel en aarde, zegt de Schrift,¹ toen namelijk heel de zichtbare schepping tot voltooiing kwam en elk deel van de hele schepping afgezonderd raakte en terugweek naar zijn eigen, passende plaats; toen het complete lichaam van de hemel alles in een cirkel omvatte. Wat zwaar is onder het geschapene en naar beneden neigt, aarde en water, kreeg zijn plaats in het midden van het heelal, elkaar wederzijds in het bestaan houdend.² De natuur van al het zijnde ontving Gods scheppingsvermogen als een stevige koppeling van wat tot bestaan is gekomen, welk scheppingsvermogen met twee in de schepping werkende principes alles in de hand houdt. Want met de hulp van rust en beweging bracht Gods macht al wat nog niet is, tot bestaan en zorgde voor bestendigheid voor al wat is. Rond wat zwaar is en onveranderlijk in de onbewegelijke natuur, als om een soort van vaste as, laat Gods macht de uiterst snelle beweging van het firmament als een wiel in een cirkel ronddraaien, en wel zo dat dankzij diezelfde macht dat wat beweegt en dat wat niet beweegt, elkaar onlosmakelijk verbonden houden. Door zijn snelle beweging houdt dat wat ronddraait het vaste van de aarde al cirkelend op zijn plaats, terwijl wat vast is en niet meegeeft als gevolg van zijn onveranderlijke vastheid zonder ophouden het draaien van wat daaromheen rondcirkelt aandrijft.

1 Genesis 2, 4.

2 De kosmologische voorstelling van Gregorius is door de Stoa beïnvloed. Waarschijnlijk had Gregorius als bron geschriften van Posidonius (ca. 135 v. Chr.-ca. 51 v. Chr.), geboren in het Syrische Apamea, Grieks stoïcijnse filosoof en fameus wetenschapper op een breed terrein van kennis. Hij had ook op Cicero (106 v. Chr.-43 v. Chr.) invloed, zoals die te vinden is in zijn *De Natura Deorum*.

Een gelijke tot in het extreme gaande spanning werd in beide substanties gelegd die door hun eigen activiteiten onderling van elkaar verschillen, de onbewegelijke natuur en de steeds doorgaande kringloop. Want de aarde raakt niet los van haar eigen, vaste fundament, terwijl anderzijds het firmament nooit zijn kracht laat vieren en nooit zijn beweging opgeeft.

(1.2) Zie dan hier de eerste bouwstenen die door de wijsheid van de Schepper werden klaargelegd als een begin van heel het kunstwerk van al wat bestaat. Het was de grote Mozes, zo meen ik, die met zijn uitspraak dat God in het begin hemel en aarde in het bestaan bracht,³ aan ons wil tonen dat beweging en rust ten grondslag liggen aan heel de zichtbare schepping die door Gods wil tot bestaan is gekomen. Hemel en aarde verschillen dus diametraal van elkaar als gevolg van hun tegengestelde activiteit. Het deel van de schepping dat scheidt wat aan elkaar is tegengesteld, heeft op zijn beurt deel aan eigenschappen die in de buurt ervan zitten en houdt uit zichzelf het midden tussen de uitersten. Door deze middenpositie wordt de hechte band duidelijk tussen wat aan elkaar is tegengesteld. Lucht bootst toch in zekere zin de continue bewegelijkheid en ongrijpbaarheid van de substantie vuur na. De natuur van vuur kenmerkt zich door gebrek aan gewicht en door het vermogen zich te bewegen. Dat betekent niet dat lucht van nature verre blijft van haar verwantschap met wat vast is, want lucht blijft wel niet altijd roerloos, maar evenmin stroomt ze en verspreidt ze zich steeds. Door haar verwantschap met vuur en aarde werkt lucht in zekere zin als een grens tussen de twee aan elkaar tegengestelde activiteiten. Lucht mengt in zichzelf en tegelijkertijd scheidt ze de elementen die van nature van elkaar verschillen.

(1.3) Op dezelfde wijze harmonieert ook de substantie vocht door haar dubbele eigenschappen met elk van beide elementen die aan elkaar zijn tegengesteld. Deze substantie heeft door haar zwaarte en haar trek naar beneden een duidelijke verwantschap met de substantie aarde. Niettemin is vocht niet volledig vreemd aan de

3 Genesis 1, 1.

natuur van het bewegen, omdat vocht deelt in de activiteit stromen en voortgaan. Hierdoor toch is er een soort van vermenging en koppeling van wat aan elkaar is tegengesteld. Wat zwaar is, zet zich om in beweging, terwijl de beweging geen tegenstand ondervindt van wat zwaar is. Met als gevolg dat de substanties die het allermeeest van nature van elkaar verschillen, met elkaar harmoniëren, omdat zij met elkaar worden verenigd door de substanties die het midden vormen tussen de uitersten.

(1.4) Beter nog, om het nog preciezer te zeggen, ook de natuur zelf van de aan elkaar tegengestelde substanties is feitelijk niet vrij van vermenging met eigenschappen van de elkaar tegengestelde natuur. Als gevolg hiervan, zo denk ik, lijken alle verschijnselen in de kosmos een natuurlijke tendentie naar elkaar te hebben en lijkt de schepping te harmoniëren met zichzelf,⁴ ook al zijn daarin elkaar tegengestelde eigenschappen te vinden. Beweging, zo merken we, betreft niet alleen wijziging van plaats, maar we nemen die ook waar in ontwikkeling en verandering. We herhalen het nog eens, de onveranderlijke natuur staat zichzelf geen beweging toe die leidt tot verandering. De wijsheid van God wisselde eigenschappen uit en bracht onbeweeglijkheid in wat altijd in beweging is, en in wat onbeweeglijk is, verandering. Uit een bepaalde voorzorg regelde Gods wijsheid wellicht het zo dat mensen als zij de kenmerken van Gods natuur, onbeweeglijkheid en onveranderlijkheid, aanwezig zien bij iets van wat geschapen is, niet dat geschapene voor God zouden aanzien. Je kunt toch niet de notie van goddelijkheid toekennen aan wat in beweging is of aan verandering onderhevig. Daarom staat de aarde stil, maar is tegelijk veranderlijk, terwijl de hemel niet verandert zoals de aarde, maar wel in beweging is. Op deze wijze verbindt Gods macht wisseling met de natuur in rust en beweging met de natuur die geen wisseling kent, en brengt deze door de uitwisseling van eigenschappen beide naturen in verwantschap met elkaar. Zo

4 Σύμπνοια, *Symphnoia*, letterlijk het samen ademen, waaien, is een centraal begrip bij Gregorius. Naar het voorbeeld van de stoïci delen de elementen van het universum als macrokosmos en de lichaamsdelen van de mens als microkosmos in een muzische harmonie, gebaseerd op het samengaan van rust en beweging.